

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ:
КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ****PECULIARITIES OF THE INVESTIGATION OF CRIMES IN THE SPHERE OF HUMAN
TRAFFICKING: FORENSIC ASPECT**

Лісіцина Ю.О., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

Інститут права Львівського державного університету внутрішніх справ

Серкевич І.Р., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

Інститут права Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті досліджено структуру криміналістичної характеристики торгівлі людьми. Зокрема, виділено такі її елементи: характеристика вихідної інформації; характеристика обстановки скоєння злочину; дані про способи вчинення та приховування злочину; дані про механізм здійснення торгівлі людьми; відомості про типові особистісні особливості потерпілих; відомості про типові особистісні особливості злочинців; узагальнені дані про найпоширеніші мотиви злочину; коло основних обставин, що підлягають встановленню. Акцентовано, що під час розслідування кримінального провадження кожен слідчий має право висловлювати свою думку щодо ключових питань розслідування, але остаточне їх вирішення залишається за керівником групи. Якщо з таких важливих питань як кваліфікація дій злочинців, застосування запобіжного заходу підозрюваному (підозрюванім), керівник не згоден зі слідчим, то виконання свого рішення він доручає або іншому слідчому, чи виконує сам. Зазначено, що розслідуючи кримінальне провадження, збираючи докази, слідчий виконує свої обов'язки в основному за допомогою провадження різноманітних слідчих дій. Підготовка до слідчої дії має винятково важливе значення для правильного вибору тактики її проведення, досягнення найбільшої ефективності. Окрім того, при розслідуванні торгівлі людьми важливе значення має використання спеціальних знань. Так, при розслідуванні торгівлі людьми слідчі, за участю фахівців та з використанням науково-технічних засобів, проводять обшуки за місцем роботи, проживання підозрюваних з метою виявлення доказів, що свідчать про причетність зазначених осіб до торгівлі людьми. Фахівці можуть надавати слідчим допомогу при проведенні допитів, у вигляді складання переліку питань, які необхідно поставити допитуваному (якщо для цього необхідне застосування спеціальних знань), або роз'яснення тих чи інших термінів, що застосовуються до допитуваного при наданні показів. Зроблено висновок, що умови та хід проведення тієї чи іншої слідчої дії багато в чому визначаються обставинами конкретної кримінальної справи, слідчою ситуацією, що складається на різних етапах розслідування, чинниками, що характеризують учасників слідчої дії.

Ключові слова: злочин, торгівля людьми, криміналістична методика розслідування злочинів, елементи криміналістичної характеристики.

The article deals with the structure of the criminalistic characteristics of human trafficking. The criminalistic characteristics of human trafficking include the following elements: characteristics of the primary information; characteristics of the circumstances of the crime; data on the methods of committing and concealing the crime; data on the mechanism of human trafficking; information about the typical personal characteristics of victims; information about typical personal characteristics of criminals; generalized data on the most common reasons for the crime; a range of main circumstances to be established. It is emphasized that during the case investigation, each investigator has the right to express his opinion on the crucial issues of the investigation, but only the head of the group takes the final decision. If the head does not agree with the investigator on such important issues as the qualification of the criminals' actions and the application of precautionary measures to the suspect (suspects), then he either entrusts the execution of his decision to another investigator or does himself. It is noted that within investigating a criminal case and collecting evidence, the investigator fulfills his duties mainly by conducting various investigative actions. Preparation for investigative action is extremely important for the correct choice of tactics for conducting it, achieving the greatest effectiveness. In addition, the use of specialized knowledge is significant in investigating human trafficking. Thus, during the investigation of human trafficking, investigators, with the participation of specialists and using scientific and technical means, conduct searches at the place of work and residence of the suspects to find evidence indicating the involvement of the mentioned persons in human trafficking. Specialists can assist investigators during interrogations in the form of compiling a list of questions for the interrogated person (if this requires the use of special knowledge) or clarifying certain terms that are applied to the interrogated person when giving testimony. It is concluded that the conditions and course of the investigative action are largely determined by the circumstances of a specific criminal case, the investigative situation that develops at various stages of the investigation, and factors characterizing the participants of the investigative action.

Key words: crime, human trafficking, criminalistic methods of crime investigation, elements of criminalistic characteristics.

Актуальність теми дослідження. Торговля людьми – злочин, що має транснаціональний характер. Найпоширенішою його формою в Україні є вивезення молодих жінок за кордон для подальшої їх сексуальної експлуатації. Окрім того, сьогодні ситуація у сфері торгівлі людьми ускладнилась пандемією коронавірусної інфекції (COVID-19). Соціально-економічні наслідки глибокого й масштабного характеру підвищують уразливість людей перед експлуатацією, жорстоким поведінням і торгівлею людьми. Крім того, зараз світ переходить на онлайн-формат через пандемію COVID-19, торговці людьми використовують онлайн-технології та інші засоби для вербування й експлуатації жертв [1].

Злочинна діяльність, пов'язана з торгівлею людьми, є складним багатоаспектним соціально-правовим явищем, що характеризується комплексом злочинів, до якого вхо-

дять: безпосередньо торгівля людьми; використання рабської праці; сексуальна експлуатація; залучення та примус до проституції; примус до праці; викрадення та незаконне утримання людей; діяльність із незаконного перетину державних кордонів; підробка документів тощо. Такі злочини майже завжди відбуваються у складі організованої злочинної групи, тому торгівлю людьми можна вважати різновидом організованої злочинності.

Відповідно до даних Міжнародної організації міграції, з 1991 по 2021 рік від випадків торгівлі людьми постраждали понад 300 тисяч громадян України [2]. Масштаби цього явища вимагають підвищення ефективності міжнародно-правового співробітництва у сфері контролю за цією злочинною діяльністю. Небезпека торгівлі людьми, як неодноразово наголошувалося в науковій літературі, полягає в тому, що людина стає предметом право-

чину, річчю, яку продають і купують, здебільшого проти її волі [3]. Нині ситуація в цій галузі стає дедалі більш напруженою. Як зазначає багато експертів, такий вид кримінального бізнесу як торгівля людьми виходить на провідні позиції серед інших видів міжнародної злочинності, поступаючись за масштабністю та прибутковістю хіба торгівлі зброєю і наркотиками. Привабливість цього бізнесу для організованої злочинності пояснюється кількома причинами. Торгівля людьми пов'язана з меншим ризиком через те, що не вважається таким же серйозним злочином, як торгівля зброєю і наркотиками, а відповідно й покарання за неї не таке суворе.

Ступінь наукової розробки проблеми. Злочинна діяльність з торгівлі людьми та використання рабської праці є актуальною темою для науки кримінального права. По-перше, багато аспектів цієї злочинної діяльності досі маловивчені, зокрема: комплекс причин та віктимологічні фактори торгівлі людьми і використання рабської праці; особливості торгівлі людьми і використання рабської праці у випадках, коли Україна виступає стороною, що вживає короткострокові заходи щодо запобігання цим злочинам. По-друге, за своїм змістом торгівля людьми і використання рабської праці (їх експлуатація) є новим видом злочинної діяльності, який раніше не був предметом кримінологічного дослідження, хоча об'єктивна потреба в такому дослідженні існує у зв'язку з необхідністю розробки наукових положень, які послугують основою для реалізації заходів щодо запобігання цій злочинній діяльності. По-третє, науковий інтерес до торгівлі людьми та їх експлуатації пояснюється також тим, що це явище є актуальною соціально-правовою проблемою для сучасного українського суспільства і держави.

Істотний внесок у розробку теоретичних аспектів торгівлі людьми зробили такі вітчизняні вчені, як К. Л. Бугайчук, Г. П. Жаровська, П. В. Горбасенко, О. В. Василюва-Карвацька, В. О. Малярова, Ю. О. Михайлова, В. Коваленко, Д. В. Швець та ін. Детермінанти, види та заходи запобігання організованій злочинності вивчали такі відомі вчені-кримінологи, як Д. М. Бабак, О. В. Захарова, Н. С. Карпов, В. П. Корж, В. О. Малярова, М. С. Набруско, Л. П. Никифоряк, Р. М. Римарчук, О. В. Шаповал, М. О. Яковенко та ін. З іншого боку, нині вже є кілька дисертаційних робіт, у яких порушено проблему торгівлі людьми і використання рабської праці. Це, зокрема, дисертаційні дослідження П. В. Горбасенка, В. В. Пясковського. Тож на цей час досить докладно вивчено кримінально-правовий та криміналістичний аспекти торгівлі людьми та використання рабської праці. Водночас розкриті кримінологічні аспекти, як правило, зводяться лише до вивчення кримінальних ситуацій, пов'язаних із сексуальною експлуатацією жінок. Наукові роботи із цієї теми містять глибокий аналіз та корисні пропозиції і рекомендації щодо запобігання торгівлі людьми та використання рабської праці, але є підстави стверджувати, що наукова база з теми цієї статті в деяких питаннях потребує подальшого доопрацювання.

Мета статті. Метою наукової статті є дослідження криміналістичного аспекту злочинів у сфері торгівлі людьми та визначення проблем, які виникають у процесі їх розслідування.

Результати дослідження. Як показують звіти міжнародних організацій, торгівля людьми є різновидом групової організованої злочинності. Злочинні організації дедалі частіше обирають цей вид злочинного бізнесу як основний (чи один з основних) видів діяльності. Характерними рисами таких угруповань є наявність надійних каналів передачі-отримання живого товару, зв'язків у владних структурах, контактів із представниками зарубіжних кримінальних структур [4, с. 1138]. Це певні міжнародні злочинні групи, які діють на міждержавному рівні. Це своєрідні «транснаціональні корпорації», для яких торгівля живим товаром – бізнес. Саме тому Органі-

зація Об'єднаних Націй (далі – ООН) розглядає торгівлю людьми насамперед як вид транснаціональної організованої злочинності.

Дедалі частіше висловлюється думка, що окремі транснаціональні злочинні синдикати змінюють сферу діяльності, переводячи свою увагу на торгівлю людьми, саме тому, що ймовірність покарання за це не така велика, а прибутки величезні, якщо порівняти з відносно невеликими витратами [5].

Особливо гостро ця проблема постає в Україні у зв'язку з війною, яка триває фактично з 2014 року (повномасштабна – з лютого 2022-го). Як зазначив Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш, «для злочинців і торгівців людьми війна в Україні це не трагедія. Це – можливість, а жінки та діти є цілями наживи» [6]. На жаль, ризик експлуатації та торгівлі людьми, з яким стикаються ті, хто постраждав від війни в Україні, є доволі значним. Адже мільйони українців стали біженцями, багато хто вимушено покинули Україну. Ті, хто шукає прихистку за кордоном, переважно жінки та діти, наражаються на велику небезпеку.

Так, у звіті Держдепартаменту США (2020) щодо торгівлі людьми у світі вказувалося, що «міжнародні організації повідомляють, що склад осіб вразливих щодо торгівлі людьми в Україні змістився із початку конфлікту, включивши більше жителів міст, молодших людей, чоловіків, зокрема, для примусу до праці та злочинності, зокрема наркаторгівлі» [7].

Щодо розслідування злочину торгівлі людьми, то варто наголосити, що загалом методики розслідування окремих видів злочинів своїми рекомендаціями «мають допомагати слідчим в ефективному здійсненні попередження, розкриття та розслідування відповідних злочинних діянь» [3].

Принагідно зазначимо, що під поняттям «криміналістична характеристика» мається на увазі система найбільш характерних, криміналістично значущих та взаємопов'язаних відомостей про ознаки і властивості злочинів окремого виду чи групи, одержаних у результаті аналізу й узагальнення слідчої та судової практики, здатних слугувати в подальшому основою для висунення слідчих версій та надання правильної оцінки ситуації, які виникають у процесі розслідування злочинів [8]. Кримінально-процесуальний закон встановлює загальний порядок проведення слідчих дій, обов'язкових для всіх учасників кримінального процесу [9].

Криміналістична наука на підставі положень цього закону розробляє тактичні прийоми найбільш ефективного їх здійснення, а також з урахуванням специфіки розслідування окремих видів злочинів формує структурну сукупність приватних криміналістичних методик, що втілюють у собі останні досягнення криміналістичної науки та правозастосовної практики. У зв'язку із цим сукупність приватних методик утворює криміналістичну методику як розділ науки криміналістики, до якої окрім них входить і деяка система наукових положень як основа їх побудови й адаптації [4]. У своєму «уречевленому» виразі цей результат виступає в методиці у вигляді систем криміналістичних рекомендацій різного ступеня узагальненості щодо організації та ведення розслідування, оптимальних для типових умов застосування засобів та прийомів криміналістичної техніки і тактики, управління й наукової організації праці та даних інших галузей знань.

Уявлення про структуру і зміст приватних криміналістичних методик залежить, природно, від загального уявлення про криміналістичну методику як розділ криміналістичної науки.

Для того щоб знайти оптимальне вирішення питання про структуру комплексів криміналістичних рекомендацій, що утворюють приватні криміналістичні методики, потрібно попередньо оцінити справедливість тих поло-

жень, з урахуванням яких виділяються підсистеми цих комплексів, що вимагає розгляду таких проблем, як криміналістична характеристика та криміналістична класифікація злочинів, визначення напрямку і предмета та періодизація процесу розслідування.

Дослідники цієї проблематики основними структурними елементами методик розслідування злочину називають такі: криміналістична характеристика злочинів; визначення напрямку та особливості планування розслідування; опис початкових слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; зображення типового кола й особливостей наступних слідчих дій [8].

Вивчаючи цю проблему, ми дійшли висновку, що різноманіття приватних криміналістичних методичних рекомендацій породжує і різноманітність їхніх структур [10]. На основі загальної конструкції типових приватних методик можна окреслити структуру криміналістичної методики розслідування торгівлі людьми, а саме:

1. Криміналістична характеристика торгівлі людьми.
2. Типові слідчі ситуації, що складаються на початковому та наступних етапах розслідування торгівлі людьми.
3. Тактика проведення окремих слідчих дій під час розслідування торгівлі людьми.
4. Особливості взаємодії слідчого з правоохоронними органами інших держав під час розслідування торгівлі людьми.

Крім того, вважаємо, важливу роль у підвищенні ефективності використання криміналістичних методичних наукових знань відіграють не лише конструкції приватних методик розслідування, а й удосконалення самого процесу їх застосування слідчими та дізнавачами при розкритті, розслідуванні та запобіганні злочинам.

Незважаючи на відмінність підходів дослідників до визначення поняття, структури та змісту криміналістичної характеристики в методиці розслідувань окремих видів злочинів, більшість учених-криміналістів цілком справедливо розглядають криміналістичну характеристику як один із конститутивних елементів структури приватної методики [11].

Неоднозначний підхід до визначення змісту і значення криміналістичної характеристики злочину свідчить про складність цього поняття та недостатність його теоретичної розробки. Тому поняття криміналістичної характеристики злочинів активно досліджують і зараз.

Загалом вважаємо слушною думку П. В. Горбасенка, що криміналістична характеристика злочинів є системою узагальнених фактичних даних та оснований на них наукових висновків і рекомендацій щодо найбільш типових криміналістично значущих ознак злочинних діянь, знати які важливо для організації та здійснення їх всебічного, повного, об'єктивного і швидкого розкриття та розслідування [12].

Так, учений Н. С. Карпов до основних елементів криміналістичної характеристики торгівлі людьми зараховує: спосіб вчинення злочину; місце й обстановку вчинення злочину; час вчинення злочину; знаряддя і засоби; предмет посягання; потерпілу особу; особу злочинця; сліди злочину (у широкому значенні) [13, с. 268].

Процес виявлення і розслідування торгівлі людьми є тривалим у часі і досить часто ускладнюється транснаціональною ознакою. Саме тому слідчі, які закріплені за конкретним кримінальним провадженням щодо торгівлі людьми, повинні максимально скеровувати професійні зусилля на вирішення першочергових завдань розслідування. На думку О. В. Василювої-Карвацької, це передусім: 1) встановлення і документування первинної, вихідної інформації, яка повинна стосуватися насамперед осіб, установ, фірм та організацій, які займаються пошуком та вербуванням жертв; встановлення зв'язків між ними, а також суми прибутку, яку зловмисники отримали від здійснюваної діяльності тощо; 2) необхідність першо-

чергового і невідкладного провадження оперативно-розшукових заходів, гласних та негласних (розшукових) слідчих дій, спрямованих на отримання доказової інформації (забезпечення безпеки потерпілих та свідків, призначення необхідних експертиз, проведення слідчих оглядів та обшуків, пред'явлення для впізнання, допит підозрюваного, одночасний допит двох і більше раніше допитаних осіб, контроль за вчиненням злочину тощо); 3) у разі вчинення торгівлі людьми на території двох чи більше держав потрібна організація одночасного розслідування за участю представників правоохоронних органів держав, на території яких було вчинено злочин; 4) ухвалення підсумкового рішення на основі всебічного й докладного дослідження всієї доказової бази, яка підтверджує факт вчинення торгівлі людьми; 5) кожен факт, який ліг в основу кваліфікації злочинного діяння як торгівлі людьми, повинен бути підтверджений прямими і непрямими доказами, які відповідають вимогам допустимості та належності [8].

Отже, як наголошують вчені, використання слідчим на початковому етапі розслідування торгівлі людьми взаємозумовлених зв'язків між розглянутими та іншими елементами криміналістичної характеристики цього виду злочинів допоможе йому в побудові слідчих версій, плануванні розслідування та вирішенні низки інших завдань [14, с. 185].

Ми поділяємо думку вчених, які стверджують, що криміналістична характеристика кожного злочину має виходити з кримінально-правових понять відповідних протиправних кримінальних діянь, загальних умов їх розслідування та суспільно-політичного значення боротьби з ними [15]. Однак ці відомості, не будучи складовими частинами криміналістичних характеристик злочинів, слугують лише відправною інформаційною базою визначення предмета дослідження.

Торгівля людьми є злочином проти особистої свободи людини та, згідно зі статтею 149 Кримінального кодексу України (далі – ККУ), визначається як вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію [16]. Крім того, законодавець передбачив кваліфіковані та особливо кваліфіковані види торгівлі. Так, частина 2 статті 149 ККУ під кваліфікованим видом торгівлі людьми визнає дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього або щодо кількох осіб, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або поєднані з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства [16].

У частині 3 статті 149 ККУ особливо кваліфікованою визнається торгівля людьми, вчинена щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками, або вчинена щодо малолітнього, або організованою групою, або поєднана з насильством, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства, або якщо такі дії спричинили тяжкі наслідки [16].

Як бачимо, торгівля людьми є досить складним за своєю юридичною характеристикою складом злочину у складі злочинних діянь, скоєних у сфері злочинів проти свободи особистості, що нерідко призводить до помилок у слідчій та судовій діяльності. Тому перш ніж розслідувати справу торгівлі людьми, слідчому потрібно докладно ознайомитися з кримінально-правовою характеристикою цього складу злочину.

Проблема торгівлі людьми, з огляду на високу латентність цього соціально-правового явища, досі є актуальною

і на державному, і на суспільному рівні, оскільки особиста свобода людини, її здоров'я, безпека її життя є найвищими цінностями. На підставі здійсненого аналізу можемо зробити такі висновки:

– торгівля людьми є вкрай небезпечною формою злочинної поведінки, оскільки посягає не тільки на права і свободу людини, а й на її людську гідність, життя та здоров'я;

– торгівля людьми найчастіше має характер групового злочину, але можливе скоєння цього виду злочину і однією особою;

– трафікінг вимагає активної протидії, негайного розслідування, оскільки зловмисники можуть бути встановлені лише за гарячими слідами, а коли людина буде уже продана (особливо якщо йдеться про продаж за кордон), ймовірність її порятунку щодня зменшується;

– позначені кримінологічні, соціально-психологічні та психологічні особливості трафіку можуть бути використані для здійснення профілактики і розкриття такого виду злочину;

– кримінологічні, соціально-психологічні та психологічні особливості трафіку потрібно враховувати під час організації віктимологічної профілактики торгівлі людьми тощо.

З огляду на наведене вище, вважаємо, що до основних елементів криміналістичної характеристики торгівлі людьми варто зараховувати тільки найбільш стійкі компоненти, що повторюються: характеристика вихідної інформації; характеристика обстановки скоєння злочину; дані про способи скоєння та приховування злочину; дані про механізм здійснення торгівлі людьми; відомості про

типів особистісні особливості потерпілих; відомості про типові особистісні особливості злочинців; узагальнені дані про найпоширеніші мотиви злочину; коло основних обставин, що підлягають встановленню.

Окрім того, з огляду на складність кримінальних проваджень щодо торгівлі людьми доцільним є складання письмового плану слідчих дій, хоча питання про це вирішує слідчий у кожному конкретному випадку. Планування подальшого розслідування проводиться з урахуванням роботи, виконаної на підготовчому та початковому етапах роботи та досягнутих результатів щодо перевірки попередньо висунутих версій. Аналізуючи та оцінюючи сукупність зібраних доказів, слідчий повинен зробити висновок, яка з версій отримала найбільше обґрунтування та конкретизацію. Він визначає: чи виконано завдання розкриття торгівлі людьми, чи встановлено подію злочину, особистість злочинця та його вину; чи повністю розкрито злочин, чи немає даних, що вказують на наявність співучасників злочину, інших епізодів злочинної діяльності чи скоєння обвинуваченим інших злочинів; чи повністю виявлено всі обставини події злочину, які мають значення для справи; наскільки повно зібрані та перевірені докази винності підозрюваного; чи вжито всіх необхідних заходів забезпечення відшкодування матеріальної шкоди; які нові завдання необхідно вирішувати на даному етапі розслідування та чи не виникає потреба у висуванні нових версій.

Утім, перелічений нами перелік криміналістичних елементів планування розслідування торгівлі людьми не є вичерпним та потребує нових аргументацій та досліджень на рівні наукових публікацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скрябін О. М. Особливості розслідування злочинів у сфері торгівлі людьми у кримінальному судочинстві. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 134–135.
2. «Свобода – це антирабство» – організаторка інформаційної кампанії з протидії торгівлі людьми. URL: <https://susplne.media/265871-svoboda-ce-antirabstvo-organizatorka-informacijnoi-kampanii-z-protidii-torgivli-ludmi/> (дата звернення: 02.02.2023).
3. Швець Д. В., Бугайчук К. Л., Михайлова Ю. О. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми: науково-методичні рекомендації. Харків: ХНУВС, 2017. 121 с.
4. Шевчук В. М. Криміналістика: традиції, новації, перспективи: добірка наук. пр. / упоряд.: Н. А. Чмутова. Харків: Право, 2020. 1280 с.
5. Сервечкий І. Тактика пошуку осіб, причетних до вчинення торгівлі людьми. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 280.
6. Війна в Україні та пов'язані з нею ризики експлуатації і торгівлі людьми: Висновки засідання круглого столу зі збору доказів. 2022. URL: <https://www.antislaverycommissioner.co.uk/media/1828/> (дата звернення: 02.02.2023).
7. Звіт Держдепартаменту про торгівлю людьми вказав на виклики перед Україною, назвав найбільших порушників. *Радіо Свобода*. 2020. 26 черв. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zvit-torhivlia-liudmy/30691566.html> (дата звернення: 02.02.2023).
8. Василюва-Карвацька О. В. Криміналістичний аспект розслідування торгівлі людьми. *Правова позиція*. 2019. № 4 (25). С. 140–144.
9. Куц В. М., Орлеан А. М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми: науково-практичний посібник / за ред. Г. П. Середи. Київ: Варта, 2007. 168 с.
10. Малярова В. О. Способи вчинення торгівлі людьми: питання систематизації. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 2. С. 105–113.
11. Пясковський В. В. Методика розслідування торгівлі людьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2004.
12. Горбасенко П. В. Загальні положення методики розслідування торгівлі людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Київ, 2013. 22 с.
13. Карпов Н. С. Криміналістична характеристика торгівлі людьми. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 268–273.
14. Коваленко В. В. Типові способи, сліди й обстановка вчинення злочину як елементи криміналістичної характеристики торгівлі людьми. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 2 (31). С. 182–186.
15. Черечукіна Л. В., Яковенко М. О. Виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми: метод. рек. для практ. працівн. / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. 135 с.
16. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР країни. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 02.02.2023).